

علیشېرنوايي عقيدې لړۍ

■ شمېرت سراج الدينوف



عليشېر نوایي عقیده لری

(بیرینچی قسم)

مؤلف: فیلالوژی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف

نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ

۱۴۰۳ - کابل

کتاب بېلگېلری

- کتاب آتی: علیشېر نوایي عقیده لری
- مؤلف: فیلا لوی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف
- نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ
- صفحه لرنی ترتیبگه سالووچی: محبوب الله توران
- باسمه خانه و ناشر: قدیمگی خراسان نشریاتی - کابل
- نشر بیلی: ۲۰۲۴/۱۴۰۳
- تیراژ: ۱۰۰۰

ناشر منزلی: کارته چهار، تخنیکي و مسلکي تعلیمات انستیتوتی نینگ مقابلی، شاهزاده شهر تویلر سالونی نینگ

یانی، عروج مارکیت، قوی قبت، ۲ و ۳ دکان - کابل

تلیفون رقمیری: ۰۷۹۹۴۷۶۲۷۱ - ۰۷۶۴۸۰۸۵۸۵ - ۰۷۸۸۸۰۸۵۸۵

بسم الله الرحمن الرحيم

کتاب حقیدە نېچە آغیز سۆز

اۋزبېك و باشقە توركى خەلقلەرنىڭ شاعر، مەفكەر و دولەت اربابى نەظام الدىن مىر عليشېر نوايى سېرقىرلى عالم بۇلىب، سىياسى، عمرانى، اقتصادى و اجتماعى ايشلىرىدن تشقىرى نېچە تىللى بېدىل شاعر و يازوۋچى بۇلگن. تورلى مەنبەلەرگە كۆرە يوز مىنگ بىت شعرىنى ياددن بىلگن، آلەتى مىنگ حەدىشىنى حەفظلەگن، حەتى اۋتتەيز پارە قرآن شەرىفىنى ھەم تۇلىق ياددن بىلگن، اېمىش. مەنشە كوچلى لىگى سەببىلى، ۶۰ يىللىك قەيسقە عمرى دوامىدە، تەيل، ادەبىيات، تارىخ، دىن و اجتماعگە تەعلقلى اۋتتەيزدن آشىق اثرلەرنى يەرەتەدى. اثرلەرىنىڭ كەتتە قەسمىنى تورلى قالبلەرگە يازگن شعرلەرى تشكىل بېرەدى. موجود اثرلەرىگە كۆرە نوايى يوز مىنگ بىت شعر يازگن، اوشبو شعرلەرنىڭ ھەر بىتى و حەتتا مىصرەئى تەفسىر و تەحلىل بۇلىشى كېرەك، چۈنكى، نوايى شعرىنىڭ بەدىئەتى جودە اوستون، مەئانى علمى جەھەتدن چەكسەيز مەئناگە تۇلىق، آيت و حەدىثلەر كىرەتەيلگن تەلمىحاتدن زىچ تۇلە. شو اوچون حەزرت نوايىنىڭ كۆپچىلىك شعرلەرىنى عادى انسان اۋقىب توشىنىشى قەيىن، شۇنگە بىنان، نوايى شەناس عالم لىرىمىز، خەلق آسان توشۇنىش اوچون اوشبو اولوغ ذاتىنىڭ شعرلەرىنى عامە باب تەفسىر و تەحلىل قىلىپ بېرىشلىرى ضرور. يوقارىدەگى سۆزلەرىمىزگە اساسەن، عليشېر نوايىنىڭ «انسان

بورچی، انسان قلبیده یشیریلگن خزینه، عشق فلسفه‌سی، دینی
بغری کپنگ‌لیک، اخلاق و نفس تربیه‌سی» موضوع‌لری کیریتیلگن تنلنمه
شعرلری اېسه قدرلی نوایی‌شناس و متن‌شناس عالم، فیلاوژی فنلری
دوکتوری، پروفیسور اکادمیک شهرت سراج الدینوف آرقه‌لی جوده یخشی
ایضاح‌له‌نیب «نوایی عقیده‌لری» نامی آستیده کیچیک مستقل اثر صفتیده
نشدن چیققن و شعر تحلیل‌نی اؤرگه‌نیش اوچون اوشبو اثر قولة‌ی اؤرنک‌دیر.
مېن، اوشبو کتاب‌نینگ لاتینچه متن‌نی اؤقیب، ساده، سلیس و
عامه باب ایضاح اېتیلگنی‌نی کؤریب، لاتین الفباسیدن افغانسان اؤزبېک
تیلی یعنی زمانوی عرب الفباسی‌گه اؤگی‌ریب نشرگه تیارلب اؤقووچیلر
خدمتی‌گه قؤیشگه اینتیلدیم. اوشبو کتاب تیارلنیشی اوچون کونگیل بیلن
اؤقیب چیققن و صفحه‌لرینی ترتیبگه سالگن عزیز دؤستیم محبوب الله
توران‌گه صمیمی و دوستانه متداریچیلیگیمنی بیلدیره‌من. همده لاتینچه
متن‌ینی اؤقیشگه یاردم بېرگن قدرلی دؤست‌لریم لذت عبدوکیدروف و شیر
محمد عبدالمجیدوف‌لرگه هم کتته رحمت، متندارمن.

حرمت بیلن

پوهنمل احسان الله قووانچ

کتاب مندرجه سی

۱	کیریش
۱	انسان بورچی
۶	انسان قلبیده یشیریلگن خزینه
۱۱	عشق فلسفه سی
۲۰	دینی بغری کهنګلیک
۲۴	اخلاق و نفس تربیه سی
۳۸	خلاصه

کیریش

آرتدوکس دینی تعلیماتلرنینگ کامل انسان تلقینیده گی تاپ تصویرى اولرنینگ بغریده ایریم دینی-فلسفى آقیملرنینگ شکلله نیشیگه آلیب کپلگن. اوشبو آقیملر انسان و اونینگ الهیات تیزیمیده گی اؤرنی حقیده ینگچه قرهش لرنی اؤرته گه تشله دیلر. هندویى لیکده گی کریشناوی لیک، بودایی لیکده گی بعضی آقیملر خوددی شونده ی اسلامده گی تصوّف آقیمى هم اؤز تعلیماتیده انساننى روحن و معنن کمال تاپتیریش یؤلرلیگه کپنگ تۆختلگن. شو معناده، اولر اؤرته سیده اؤخشش لیکلر جوده کؤپ. گرچه اولر بیر-بیرلرنی نینگ تجربه لریدن ایجادى فایده لنگن بۆلسه لر-ده، دینی عقیده لری یوزه سیدن بیر-بیرلری بیلن هیچ قچان بیرلشه آلمه گن لر. فقط بیر ساحه بار که، اونینگ تعلیماتیده دین لر اویغونلشگن، تعلیمات لر یگانه لشگن، فلسفه لر بیرلشگن، انسان نینگ اصل ماهیتی حقیده گی برچه دینی-فلسفى قرهش لر عموملاشتیریلگن و اونى کمال تاپدیرووچى میزان لر بېلگی لنگن. بو شعریت دیر.

اولوغ شاعر و متفکر علیشېر نوایی اؤز اثرلریده معنوی پاکلیک، خلق پرورلیک و معروفت پرورلیکنی کویلب، اؤز اولادلرلیگه کتته ادبی-فلسفى

و علمی میراث قالدیردی. نوایی نینگ جمعیت ترقیاتی، شخص کمالاتی بیلن باغلیق فکر و ملاحظه‌لری قدیم فیلسوفلری غایه‌لری بیلن هماهنگ‌دیر. نوایی ایجادى نینگ باش خصوصیت‌لریدن بیرى، سؤزسىز، کیشى لر اؤرتەسىده‌گى مەر-محبّت، اؤز ارا- حرمت، بگرى کېنگ‌لىک و اېزگولیک نینگ مرکزى اؤرىنگە قۇيىلىشى دیر.

معلوم که، فکرنى قابوققە اۆرەب يېتکزیش اونى تۇغرىدن تۇغرى آیتىشدن کۆرە تأثیرلىراق و ثمره‌لى نتیجه بېرىشى ممکن. بدیعی ادبیات غایوی ترغیباتى نینگ اېنگ کوچلى واسطه‌سى سنه‌له‌دى. شو سبب شاعرلر متفکرلر قطارى گە قۇيىلگن. نوایی هم بوندن مستثنى اېمس.

اونینگ داستان و غزللریده عکس اېتکن علمی-بدیعی، دینی-فلسفى تفکرى شو قدر کېنگ کى، بعضى بیتلر شرحى اؤقووچیدن نهایتده کېنگ بیلیم گە اېگە بۇلىشنى تقاضا اېته‌دى. نوایی "خمسه"سى سۇنکیده نامعلوم کاتب تامانیدن یازیب قالدیریلگن قوییده‌گى مصرع‌لر دقتگە سزاواردیر:

نوایی که، اول جامع و سرو جهر

انینگ هر سؤزى دور معما مثال

انگا اېتمه‌گندین خرد نطق و لال

جهان گنجى ھر بېتىدەدور نھان
كە ھر گنجىدەدور نھان بىر جهان^۱

معناسى: نوايى برچە پنھانى، يشرىن سِرلرنى اۆزىدە
مسجملشتيرگن دىر. اونىنگ ھر سۆزى آدمىنى اۆيلننتيريشگە مجبور قىلەدى.
دانشمندلر اونىنگ سۆزلرى مغزىنى چقەآلمەى لال قالەدىلر. اونىنگ ھر بىر
بېتىدە جهان گنج لرى نھان و ھر قيسىدە بىر جهان حكمت بار.

شونىسى اعتبارلىك كى، عليشېر نوايى، گرچە اولوغ صوفى لىر و
نقشبندىيە طريقتى گە چوقور احترام كۆرستگن بۆلسە-دە، اۆزى صوفى لىك
خرقەسىنى كىيمەگن و تَصوف طريقتىدە قطعى قبول قىلىنگن قاعدە- معين
پىرگە بيعت قىلمەگن. بىراق، صوفى لرىنىنگ برچە فضيلت لرى مسجىم اېدى.
بونى بىلىش جودە مھم. نوايى دنيا قرەشى حقيدە فكر يوريتگندە، اونىنگ
وضعيتىنى تۇغرى بېلگى لىش كېرەك. نوايى آرزو قىلگن كامل انسان، بوندەى
آلگندە تصوفدەگى كامل انسان ميزانلرگە تۇغرى كېلەدى. نوايى غايەلرى ھم
تصوف غايەلرىگە ھماھنگ. بونىنگ اوستى گە اولوغ متفكرنىنگ كامل
انسانلرگە خاص عبرتلى حياتى اونى صوفى يا كە متصوف دېب آتش گە،
قيسى دىر معنادە، اساس قىلىپ كۆرسەتيليشىلى مېمكىن. بىراق اونىنگ
ايجادىدەگى صاف عرفانى مقصدلردە يازىلگن عزلياتى و قصىدەلرىنى
حساب گە آلمەگندە، اكثريت اثرلرى تحليلى اۆزگچە ياندە شووينى طلب
قىلەدى. اوزاق يىللىك كوزەتلىش لىر نوايى اثرلرىنى فقط دنياوى نقطەى نظردن

- عليشېر نوايى. خزائن المعانى. تېرمە ديوان. قۇلپازمە. ۱۸۳۲ يىلدە بخارادە كۆچرىلگن.^۱

تحليل قىلىش عدالتدن بۆلمىسلىگى سىنگرى موافق كېلسە-كېلمسە عرفانى غايەلرىنى روکش قىلىپ تحليل قىلىش ھەم تۇغرى اېمىسلىگىنى كۆرستماقىدە. نوایى انسان و عالم، بارلىق فلسفەسىنى توشىنتىرىشە تصوف تىلما تىدن كېنگ فايدهلنگن.

نوایى اۆز آلدىگە بويوك وظیفە - انساننى تربىەلش مقصدىنى قۇيگن. اونى صوفىلردن اجرەتیب تورەدىگن پرنسىپ جەت-لر-جمعىتنى تربىەلش مسألەسىگە جەئانى ياندهشوویدیر. شو يۆلدە، اؤلا، اۆزى عبرت بۆلدى و باشقەلرنى ھەم بونگە دعوت قىلدى. تصوف انه شو بويوك مقصدنى عملگە آشىرىشە واسطە بۆلدى و علىشېر نوایى اىجادىدە اۆزىگە خاص تلقىنى تاپدى. شو نطقەى نظردن نوایىنىنگ «كامل انسانى» تصوفنى اىككى غايوى پلتفورمەسى آرقلى شكللنتىرىلگنى حقىدە كېىرىش مەكن. بىرى "الهى عشق" قرەشلىرى آرقەلى بۆلسە، اىكىنچىسى "اخلاق و نفس تربىەسى" تشكىل اېتەدى. اولوغ متفكرىنگ عقىدەلىرى و غايوى مقصدىنى تۇغرى توشونىش اوچون، اؤلا، اونىنگ اىجابى خصلتلىرى، دىنگە و جمعىتدەگى مناسبتلرگە قىسى تاماندن ياندهشگنلىگىنى انىقلاشتىرىپ آلىش مەمەدیر.

انسان بورچی

انسان کیم؟ انسان نینگ بو دنیاده گی اساسی وظیفه و بورچ لری نیمه دن عبارت؟ بو سؤاللر بعضیده عالم نی ادراک ایتیش، سر و صنعت گه بای بو دنیانینگ ابتداسینی انگلش اوچون بیر دم خیالگه بېریلگن کیشی نی قهینب قوییشی طبیعی.

ماتریالیستلر، انسان نینگ پیدا بولیشی و رواجلنیشی سببلرینی طبیعت دن قیدیرسه لر، الهیاتچی لر اونى الهی بارلیق بیلن باغله گن لر. اما انسان نینگ قنده ی معنوی قانون لر اساسیده یشه شی مسأله سیده اولر نینگ خلاصه سی بیر-بیریگه ضد اېمس: «انسان همیشه معن و عقلن برکمال بولیش گه، اېزگولیککه اینتیلیشی درکار». اوشبو میزان برچه دینی تعلیماتلرده مرکزی اؤریننی اېگلله یدی.

تصوفی ادبیاتلرده تأکیدلنیشیچه، مادی عالم یکه و یالغیز بولگن پروردگار اؤز ماهیتینی، بی تکرار گؤزلیگی و قدرتی جلوه سینی مادیتده کؤریش و اونینگ جمالیدن ذوقلنیش ایسته گیده یره تگن. قُدسی حدیثده کبلیتیریلیشیچه، داوود پیغمبر الله دن بو عالم نی نېگه یره تگنینی سؤره گنیده،

الله: «مېن خزينه اېديم كشف قیلينيشیمنی خواهله‌دیم. شونینگ اوچون عالم‌نی یره‌تدیم»، دېب جواب قیلگن اېکن.
نوایی تصوفده‌گی اوشبو باش عقیده‌نی شونده‌ی نظم‌گه توشیره‌دی:

ني بۇلوب اۆلدين بيداييت سنگه
ني كېليپ آخرده نهايت سنگه...^۲

سېن اېدينگ و بس ينه موجود يۇق
جلوه قيليپ اۆز ينگگه اۆز حُسنينگ اۇق...

جلوه‌ی حُسنينگگه چو يۇق اېردی حد
كۆزگو كېره‌ك بۇلدى، انگه بي عدد

مونچه غرايب كه مثال آيله‌دينگ
برچه‌نی مرآت و جمال آيله‌دينگ^۳

معناسی: ای پروردگار، موجودلیکده سېنده باشله‌نیش و نهايه
يۇق‌دير. اۆز ينگدن باشقه هيچ ذات و نرسه بۇلمه‌گن. حُسنينگ جلالری بېحد
اېدی و اولرنی تماشا قیلیشگه حسابسیز كۆزگولر كېره‌ك بۇله‌دی. برچه
یره‌تگن لر نینگ «مادی عالم» جمالینگنی عكس اېتتیره‌دېگن كۆزگونى تشكيل
اېتدی.

^۲ - علیشیر نوایی. حیرت‌الابرار. متن. ۷-جلد. سنه ۱۹۹۱، ۱۳-بیت.

^۳ - علیشیر نوایی. حیرت‌الابرار. متن. ۷-جلد. سنه ۱۹۹۱، ۱۵-۱۶-بیت.

بو مفتون کار مادی گۈزلیکنی یرەتیش اونینگ عالی افادەسی -
انساننی یرەتیش غایەسی نتیجەسیدە توغیلگن:
مونچە غرایب کە مثال آیلەدینگ
بارچەنی مرآت جمال آیلەدینگ
گنجینگ ارا نقد فراوان ابدی
لیک بریدین غرض انسان ابدی^۴

معناسی: ای، ابدی و ازلی بؤلگن پروردگار، یرەتگن غرایب
گۈزلیکلرینگ حددن زیاد ابدی و اولرنی یرەتیشدن مقصد انسان ابدی.
دېمک، انسان- برچە مادی گۈزلیکنینگ بنیاد بؤلشی گە، یعنی
مادی عالمینگ یرەتیلیشی گە سبب بؤلگن. نېگە؟ انسان یرەتیلیشی دن
مقصد نیمە بؤلگن؟ نوایی اېتەدی:
آفرینش دین قیلیب انسان غرض
آنی آیلب خلق ایچیندە بی عوض
کۈنگلونگ آنینگ مخزنی عرفان قیلیب
اول طلسم ایچرە اۋزی پنھان قیلیب^۵

^۴ - اۋشە جایدە، ۱۶-جیت.

^۵ - علیشېرنوایی. لسان الطیر. متن. ۱۲-جلد. سنە ۱۹۹۶، ۴-جیت.

معناسی: الله تعالى نینگ بو عالم‌نی یرەتیشدن مقصدی انسان ابدی و اونی تېڭسيز قیلیب یرەتدی. اونینگ قلبی‌گه بار علم‌لرنی جایلپ، طِلسملەدی و بو طِلسم ایچیدە اۆزی حقیدە‌گی حقیقت‌نی پنهان اېتدی.

بو بیلن نوایي، یرەتیلگن لرنینگ اېنگ بې‌نظیری-تېڭسيزی بؤلگن انسان‌گه اونینگ قلبی‌گه جایلنگن "علم خزینە‌سی" طِلسم‌لری نینگ یېچیش آرقە‌لی اوندە پنهان بؤلگن حقى تنیش وظیفە‌سی یوکلە‌تیلگن لیگی‌گه اعتبارنی قرە‌تە‌دی. باشقچە‌ آیتگندە، انسان قلبیدە آدمی‌زاد اۆز ترقیاتى دوامیدە استە-سېکین کشف اېتیب باریشی، یعنی طِلسم‌لرینی یېچیب باریشی لازم بؤلگن جمیع‌کی علم‌لر جایلنگن و اولر آخر-عاقبتدە انسان اوچون کۆرینمس و یشرین بؤلگن الله‌گه اېلتە‌دی.

آدم- بو مادی بارلیک. بونی عُمان‌نینگ یوقاری قسمیدە پیدا بۆلە‌دیگن تۆلقین‌لرگە مېڭزاش ممکن. بیز عُمان دېگندە، اونینگ تۆلقین‌لرینی اېمس، بلکی سوو و اونینگ ایچیدە‌گی دنیانی توشونە‌میز. لیکن تۆلقیننی سوودن اجرە‌تیب بۆلمە‌یدى. دېمک، بیز عُمان دېگندە، کۆز اۆنگمیزدە تۆلقین‌لر کېلسە‌دە، اهمیتن سوو اېکنلیگینی بیلە‌میز. انه‌شو ماهیتن الله‌دیر. عالم‌ اېسە اونینگ تورلی کۆرینیش‌لری، الله‌نینگ جلالری یا‌که‌ باشقچە‌ آیتگندە، تجلی‌لری دېلە‌دی. حق اۆزی‌نینگ تجلی‌سیدە تورلیچە‌ و خېلمە-خېل‌دیر. نوایي آیتە‌دی:

برچه سېن حق ذاتی موجی بحری بیل

هم وجودین موج ینگلیغ انگله‌غیل

حق انسان قلبیده "نهان"، اونی انگلش اوچون قلب "بیلیم
خزینه‌سی" قیلیب قوییلگن. انسان، اولاً، اؤز قلبینی اؤرگه‌نیشی ضرور. بونده
اونگه عشق یاردم بېره‌دی:

مونده گر یخشی تخیل آیله‌سنگ
یا که سرین تأمل آیله‌سنگ

متصف بۆلسنگ صفت الله ایله
جزم اېترسېن خاطری آگاه ایله

کیم سېن - اؤق سېن هر نې کیم مقصود اېرور
سېندین اؤزگه یؤق نې کیم موجود اېرور

ذات‌نینگ اجمالیه تفصیل سېن
هم وجود اشکالیه تأویل سېن

اؤز وجودینگه تفکر آیله‌غیل
هرنې ایسترسین اؤزینگدین ایسته‌غیل^۶

نواپی اثرلری قلبده‌گی یشیرین خزینه، عشق حقیده‌گی بویوک
فلسفه و اونینگ تعلیماتینی آچیب بېریشگه بغیشلنگن. انسان‌نینگ بو

^۶ - علیشېر نواپی. لسان الطیر. متن، ۱۲-جلد. سنه ۱۹۹۶، ۳۰۱-بیت.

دنیاده‌گی اېنگ اولوغ بورچی عشقنی انگلش و عاشق بۇلش دیر. شونده‌گینه او قلبیده پروردگار یشیرگن بویوک خزینه‌نینگ صاحبی بۇله‌دی.

انسان قلبیده یشیریلگن خزینه

صوفی سمبولیده قلب بیر وقت‌نینگ هم الهی بیلیم‌لر خزینه‌سی و هم تصوف بیلش ارگانی حسابلنه‌دی. حدیثی قُدرسی ده "نه آسمانده‌من و نه یېرده‌من، بلکه مېن بنده‌منینگ قلبیده‌من" دېب آیتیلگنی بیلن تصدیقلنه‌دی. قلب خوددی کۆزگو کبی الهی نورنی عکس اېتتیره‌دی. حق قیافه‌سینی کۆریش اوچون اونى یخشی لب تازه‌لش کبره‌ک. حقیقت یۇلی‌گه کیرگن. سالک‌نینگ برچه حرکتی انه شو زنگنی کېتگزیشگه، یعنی عالم یره‌تیلیشی‌نینگ سر-صناعتی، غیب عالمی سرلری حقیقه عقلی-منطقی ادراک اېتیش‌گه قره‌تیلیشی لازم. الله‌گه بۇلگن عشق، چېکسیز محبت‌گینه قلب‌نینگ مصفالیگینی تأمینله‌یدی. حقنی بیلش ظاهری "مېندن" وازکېچیش و حقیقی "مېن"نی اؤرنه‌تیش آرقه‌لی قۇل‌گه کیریتيله‌دی.

عالمنی بیلش اساسیده عشق توره‌دی، دېیدی متفکر. عشق نیمه‌لیگینی انگله‌گن انسان‌گه بوتون دنیا سر-صناعتی و ماهیتی عیان بۇله‌دی:

ای عشق، غریب کیمیا سېن

بل آیینهی جهان نما سېن

انساننى كە خلىق قىلدى خلاق

يۇق طينت انگە بەغىر و تۇفراق

سېن كىم انگە آشانلىق اېتىدىنگ

تۇفراققە كىمىيالىق اېتىدىنگ

آلتىن قىلدىنگ عذارىن آنىنگ

بلكىم تنى خاكسارىن آنىنگ

بو نوع ايله باغى قىلمەدىنگ بس

ھجراۋتىغە سالدىنگ اۋىلە كىم خس

ھم آلتىن اۋلوب بو پىكر و خاك

ھم اۋلدى بو نوع خالص و پاك

كىم قىلدى سېنگە نظرنى روشن

كۆردى يېر و كۆكدە سېن معىن

چون باققالى اختيار تاپتى

ھر سارى كە باقتى، يار تاپتى^۷

معناسى: اى، عشق، غرايب كىمىياسن. سېن عالمى كۆرسەتوۋچى

كۆزگودىرسن. سېن ازلدن شوندەى يره تىلگن سن. سېن انسان نىنگ تۇفراق

^۷ -غلىشېر نوايى، لىلى و مجنون، متن، ۹-جلد، ۱۹۹۹-يىل، ۳۰۸-۳۱۰-بېتلر.

تنىنى آلتىن گە ايلنتىردىنگ، اونى ھجر اۋتىگە تابلې، نقصانلردن تازەلەدىنگ. كىم كى سېنگە دقت قىلگن بۇلسە، اونگە بېر و كوكدەگىنى انىق كۆرستىدىنگ. كىم كى بو كۆزگۈگە قرەشنى اختيار اېتگن بۇلسە، قەبېرگە قرەمەسەن او بېردە يارنى - اللەنى تاپدى.

صوفى اۋز قلبىدە الھى تجلياتنى كۆرەآلىش درجەسى گە يېتىشى كېرەك. رومى مىثللىرىنىڭ بېرىدە صوفى آشناسى بىلن بېر باققە كىرىپ قالىبدى. ھېچ نرسەگە قرەمەى چېككەدە اۋلتىرىپ، باشىنى آسېلتىرگنچە خيال گە تالېبدى. آشناسى اوندن: "نېگە اللە نعمت لرى علامت لرى بۇلگن بو گۈزەللىكدن ذوقلنمەيپسەن" دېگندە، او: "بو علامت لرنى اۋز قلبىدە كۆرەآلگن يىخشىراق" دېب جواب بېرگن اېكن.

صوفىنى حقيقت گە يېتكزەدىگن يۇل باشچى، بو - عشق دىر. بو حسيات تصور و تخيلنى اۋيغانەدى. تخيلسىز "غواص" عُمان توبىدن "حكمت نورلرى"نى آلىپ چىقەآلمەيدى. "اگر كىم دىر فعال تخيل بۇلمس اېكن، او معمارلېنىڭ ماھىتىنى آچەآلمەيدى. او كۆردىر"، دېيدى مشهور تصوف نظرياتچىسى ابن عربى. انسان مادى عالم دە عكس اېتگن حق تعالىنىڭ ظهوراتى دن تنگىرىنىڭ نې چاغلىق، يوز بېر، مىنگ بېر، مىليون بېر كۆركمراق اېكن ليگىنى انگلەشى و حقيقى عشق دن مست بۇلىپ، يعنى بېلىش واسطەسىدە اول عالى ذات گە قرەب اينتىلماغى دركار.

قدىمگى يونان فىلسوفى فلاتوننىڭ تعليماتىدە شۇندەى دېيەلەدى: بو دنيادە جان سىز نرسەنىڭ اۋزى يۇق، بىرچە نرسەلرگە جان عطا قىلىنگن.

بیراق فقط انسان روحی الہی روح بیلن یقین علاقہ گہ "بیرلیککە" اېگہ. شو سببلی انسان روحی وحدت گہ قرہب اینتیلەدی (انسان نینگ اېنگ عالی مقصدی جسمانی قالبدن قوتیلیب، الہی وحدت گہ قیتیشی دیر. بونینگ شرطی بارلیق نینگ الہی گۈزلیگی نی سېزیش و اخلاقی حیاتی نی تکامللشتیریشدن عبارت. علیشېر نوایی بونی انکار اېتمەیدی:

قَیسی طرف کیم انگە بېریب نظر

دوست جمالی بۆلوبان جلوه گر

بلکە بۆلوب اۋز لوگی هم برطرف

کۈزگە سالیب، یار کۈروب هر طرف

کیم بو صفت عشق دە مغلوب اېرور

هر نې که اندین کېلور، اول خوب اېرور^۸

اما متفکر مسالە گە کېنگراق نظر تشلەیدی. انسان اول- باشند عالی درجە دە گی عقل و تفکر بیلن تآمینلنگن (انسان قلبی علم خزینە سی). اونینگ ذمە سیدە گی باش وظیفە الہی نعمت بۆلگن آنە زمین نی آباد قیلیش، یوکسک مدنیت گە ایلتیش و بونینگ گروی بۆلگن اېزگولیکنی اسرەش دیر. او اۋز ابتداسیدە قابلیتی نینگ جزئی و سادە کۈرینیشی گە اېگە حالە یرە تیلگن. تنگری انسان گە محنت، ایزلە نیش و تفکر بیلن عقلن و معنن رواجلنیش نی ارادە قیلگن. باشقچە آیتگندە، اونینگ قلبی گە یشیریلگن علم لرنی کشف

^۸ - علیشېر نوایی. حیرت الابرا. متن ۷ جلد. سنە ۱۹۹۱، ۲۰۶ بیت.

قیلیش نتیجه‌سیده قرآن کریم‌ده بیان قیلینگن، الله فرشته‌لرگه نمایش قیلگن انسان درجه‌سیگه یتیشیش کبره‌ک. انسان کمالاتی ترقیاتی‌نی کوزه‌تیش تنگری‌گه ذوق بهره‌دی. زیرا، انسان تورلی کشفیات‌لر، خطالیکلر و اده‌شیش‌لر واسطه‌سیده حقیقت‌گه یقینلشه باشله‌یدی. حقیقت شو که، انسان آخر-عاقبتده الله‌نینگ بارلیگینی توشونده‌دی و اونینگ بو زمین‌نی، آدامزاد و عالم‌نی یره‌تیشدن اصل مقصدینی توشونیب یتهدی. حقیقت توشونچه‌سی‌نینگ نواییانه تلقینی شودیر. شونینگ اوچون هم نوایی اوز اثرلریده آدم‌لرنی تفکر قیلیش‌گه، علم آرتتیریش‌گه، یوکسک معنوی-اخلاقی درجه‌لرنی اېگلله‌شی‌گه چقیره‌دی. تفکر قیلیش انسان‌گه اوز وجودی‌نینگ معجزوی صورته متناسب‌لیگیدن، حیاتی جریان‌لرنی مستحکم قانونیت‌لرگه اېگه اېکن‌لیگی‌دن حیرتله‌نیشیدن باشلنده‌دی. حیرت انسان‌نی علم آلیش‌گه یؤللننیره‌دی. بیر تاماندن، هر بیر نرسه‌ده الله قدرتی و معجزه‌سینی سېزیش، اونینگ صنعت‌کارلیگی درجه‌سیدن حیرتله‌نیش انسان‌نی اوز عقلی صلاحیتینی طبیعت قانونیت‌لری و حیات فلسفه‌سینی چوقورراق اؤرگه‌نیشگه یؤللننیرسه (یوقاریده‌گی پرچه‌ده کپلتیریلگن عشق‌نینگ «آیینه‌ی جهان‌نما» لیک خصوصیتی) ایکی‌کینچی تاماندن، عشق اؤزی‌نینگ «کیمی‌اگر» لیک خصوصیتی بیلن انسان‌نی معنوی کمالات‌گه خلل بهره‌دیگن خودبین قره‌شلردن، اجتماعی علت‌لردن قوتیلیشی‌گه، یوکسک فضیلت‌لرنی کسب ایتیش‌گه اونده‌یدی. علم‌ده یوکسه‌لیش دانشمندلیک‌که آلیب کپله‌دی. دانشمندلیک فاضللیک، یعنی یوکسک معنویت‌نی تأمینله‌یدی. متفکر

اثر لریده عدل و انصاف، صبر-قناعت، کرم-سخاوت، مهر-مروت قنچه‌لیک اولوغلنسه، کبر-هوا، طمع و من-منلیک بیلن باغلیق قطار علت لر قتیق قاره‌لنه‌دی. نفسانی لذت‌لرگه بپریش، حیات مضمونینی فقط شخصی منف‌لرنی قان‌دیریش‌دن عبارت دیب بیلش و شو یولده حرکت قیلش انساننی حقیقت‌دن بیراقلشتیره‌دی. عکسینچه، علم اؤرگه‌نیش کمالات سَری اینتیلیش‌نینگ اساسی واسطه‌سی دیر. علم انسان و عالم مناسبتی، حیات ماهیتی و عالی عموم انساننی قدریت لر حقیده ملاحظه یوریتیش‌گه، تجربه‌ده سینب کوریش آرقه‌لی حقیقت سرلرینی آچیش‌گه یاردم بهره‌دی. نتیجه‌ده انسان شخصی، نفسانی قره‌ش‌لر شکنجه‌سیدن قوتیلیب، الله تعالی اونی نېگه "خلق ایچینده بی‌عوض" (یره‌تیلگن لر ایچیده بی‌نظیر) قیلیب قویگنینی و اونینگ ذمه‌سی‌گه مادی عالم اوچون مسووللیک، طبیعت و جمعیت‌نی ترقی اېتتیریش وظیفه‌سی یوکلّه‌تیلگن لیگینی انگله‌ی باره‌دی. اوشبو مسووللیک و وظیفه انسان‌نی یېر یوزیده کپچه‌یاتگن برچه اقتصادی-اجتماعی، سیاسی جریانلر، انسانیت تقدیری‌گه خوف توغ‌دیرووچی عامل‌لرگه لاقید بؤلمسلیک، دنیا‌ده اېز‌گولیک حکمرانلیک قیلش‌ی‌گه اېریشوو اوچون کوره‌شیش‌گه چارله‌یدی.

عشق فلسفه‌سی

عشق‌نی توویش فقط انسان ذاتی‌گه تقدیر قیلینگن. ابن العربی شونده‌ی کبلیتیره‌دی: «بیلگین که، طبیعی عشق‌دن مراد حیوانی روح‌ده‌گی

قۇشیلش دیر، روحانی عشق اېسه الله‌نینگ اؤز قولى‌گه (انسان‌گه) قول‌نینگ اؤز پروردگارینگه عشقى‌دیر. او بنده‌لرینی سېوه‌دی و بنده‌لر هم اونى. بو عشق‌نینگ مقصدى اىکله تاماندن هم سېویش و سېولیش‌دیر. روح حق‌نینگ بیر ذره‌سى‌دیر. شونینگ اوچون هم او حق اوچون سېویملى، انسان روحى حق و انسان آره‌سیده‌گى رابطه بۇلیب خدمت قیله‌دی و عشق آرقه‌لى مبدأ (الله) تنیله‌دی. انسان‌گه انه‌شو نعمت بېریلگنى اوچون هم برچه خلق‌لر ایچیده اېنگ شرفلیسى حسابلنه‌دی.

تصوف‌ده تن‌گه «روح زندانى» صفتیده قره‌ش موجود. انسان‌گه اونینگ تن جسدی الله‌گه تمامن قۇشیلش کپتیشی‌گه یؤل قۇیمه‌یدی. شو جهندن او «اؤلمسدن توریب اؤلیشى»، یعنی تفکر بیلن الله حقیقتینی انگلب یېتیشی ضرور. الله تعالی انسان‌گه حقیقت‌نى ایزلش قابلیتینی عطا اېندی. شو سببدن آدمیزاد اختیارسیز روشده تینمه‌ی ایزلنه‌دی. مادی عالم سر-صناعتینی بیلش‌گه آشیکه‌دی. الله‌گه بؤلگن اینتیلیش، اونى انگلش یؤلیده‌گى ایزلەنیش‌لر تصوف‌ده عشق توشونچه‌سینی افاده‌له‌یدی.

مونى بیل کیم جهان فانی‌دور اسرو

حقیقت اهلى زندانى‌دور اسرو

بو کیم حق آیلە‌دی انساننى موجود

انگه موجودلیک‌دین بارچه مقصود

اېرور حق امریگه مأمور بۇلماق
بو ایشیدین اۆزگه دین معذور بۇلماق

چو محبوب حقیقی اۆلدورور اول
انینگ وصى ساری قطع ایلەماق یؤل

بو یؤل ایچیره کی بېحد درد و غم دور
اوزاق تارتار، ولی ایکیکی قدم دور

بیری اۆزلوکنی قیلماق بۇلدى فانی
ینه بیر داغی تاپماق بۇلدى آنی

کیشى اۆزلوکنی قۆیمه ی آنی تاپمس
تېنگیز کېچمه ی دُر یکتانی تاپمس

بو اۆزلوکدین قوتولماق چاره سازى
نیمه یوق اویله کیم عشق مجازی^۹

انسان نینگ الله-حقیقت تامان اینتیلیشى یعنی قلبیده گی عرفان
خرینه سی طلسم لیرینی یېچیب باریشی دستلب، اۆز وجودی مادی بارلیق
حقیقتینی انگلشی، اونی عقل، علم یۆلی بیلن اۆزگه نیشی دیر. مادی و معنوی
گۆزلیک لرنی اۆزگه نیش گه اینتیلیش و تجربه قیلش تصوف ده «مجازی

^۹ - علیشیر نوابی. لیلی و مجنون. متن، ۹-جلد. سنه ۱۹۹۱، ۱۹۵-۲۹۶-بیتر.

«عشق» توشونچه‌سی بیلن افاده‌لنه‌دی. علیشیر نوایی «مجازدین مقصد حقیقت اېکنین اظهار قیلماق و صورتدین (شکل‌دن، مادیت‌دن) غرض (نیت، سبب) معنی اېکنین پدیدار (روشن) قیلماق» دېب بیر قطعه‌سینی بی‌چیز ناملمه‌گن. اونده شونده‌ی کبلیتیريله‌دی:

مجازدین منگه مقصود اېرور حقیقی عشق
نی‌دین که اهل حقیقتغه بو طریقت اېرور

مجازدین چو حقیقتغه یؤل تاپر عاشق
قیلور مجازنی نفعی اول که، بی‌حقیقت اېرور

معناسی: مادی گۆزلیککه شیدالیک‌دن مقصد حقیقی عشق یعنی الله‌نی تصور ایتیش‌دیر. چونکه حقیقت‌نی ایزلاوچی آدم اونی مجاز (مادی گۆزلیک) آرقه‌لی تاپه‌دی. کیم که بونی انکار قیلسه، دېمک، او حقیقت‌نی بیلمه‌یدی.

مجازی عشق‌نینگ بیر کۆرینیشی انسان‌نینگ انسان‌گه محبتی‌دیر. انسان تیریک موجودات صفتیده طبیعت‌نینگ اجره‌لمس بؤلگی حسابلنه‌دی. انسان‌نینگ گۆزلیککه شیدالیک‌ی هم عشق‌دیر، علم یولیده‌گی فدایی لیگی اونینگ معین (علمی، دینی، فلسفی و باشقه‌لر) ساحه‌گه محبتی‌نی انگلته‌دی، وطن‌گه محبت هم مجازی عشق‌دیر. «وطن‌نی سېوماق-ایماندن‌دیر» دېب بی‌چیز ایتیلمه‌گن. ذاتن، مجازی عشق ضمیریده الله

صفت لری یاتہدی. اولرنی انگلش، تجربہ قیلش اہسہ اللہنی کشف اہتیش گہ یقین لشتیرہدی.

مجازی عشق بولدی صبح انور

حقیقی عشق انگہ خورشید خاور

مجازی عشق دین اورتنسہ جانینگ

باریب سَیل و پناہ غہ خانمانینگ

حقیقی عشق دین اہسگہی نسیمی

اہتیب آنینگ نسیمی دین شمیمی

بؤلوب معشوقی اصلی چارہ سازینگ

حقیقت غہ بدل بؤلغہی مجازینگ^{۱۰}

شو اۆرینده نوایی «مجازی عشق»نی کینگ معنادہ توشونہ یاتگنینی حسابگہ آلیش کبرہک. بو پروردگار تامانیدن انسان گہ ازلدن برکمال بؤلش وظیفہ سیننی یوکلہ تیلگنیکگہ اشارہ دیر. انسان حیاتی دوامیدہ جودہ کؤپ جسمانی و روحی قیینچیلیکلر آرقہ لی حیات مکتبینی اؤتہیدی، تجربہ تۆپلہیدی و کمالات گہ ابریشہدی. نوایی انہ شو یؤلنی اللہنی تانیش یؤلنی دہب بیلہدی. موندہ عشق مہم اۆرین توتہدی. عشق توشونچہ سیننی بویوک متفکر فقط پروردگارگہ تۆغریدن تۆغری محبت قۇییش بیلن چپکلمہیدی.

^{۱۰} -علیشہرنوایی. فرہاد و شیرین. ۸ جلد، سنہ ۱۹۹۱، ۱۹۷-۱۹۸ ییتلر.

اونینگ اوچون عشق بیلیم و یوکسک فضیلت‌لر، اخلاق یېتوکلیک کسب اېتیش‌گه اینتیلیش ذوقی‌دیر. نوایی‌نینگ تصوفانه عشق افاده‌لنگن لیریکه‌سیگه دقت قیله‌دیگن بؤلسنگیز، اوندە‌گی غایه‌لرنینگ عمومی‌مخرجی علم اؤرگە‌نیش، برکمال بؤلش، گؤزللیک‌نی سېویش و قدرلش، اخلاقن یېتوک بؤلش و انسان پرورلیک فضیلت‌لریگه اېگه بؤلش اطرافیده بیرلشە‌دی. مجازی عشق‌نینگ مقصدی بې‌حساب و اولرنینگ ضمیریده، سؤزسیز، حیات فلسفه‌سی سری یشیرین. انسان معنوی برکماللیک آرقە‌لی حقیقی انسان‌لیک ماهیتی‌نی کسب اېتە‌دی. شونده‌گینه انسان الله‌نینگ سېویملی بندە‌سیگه ایلنە‌دی. برکماللیک بو گؤزللیک، اېزگو اخلاق، یوکسک معنویت و علم‌لی‌لیک توشونچە‌لرینی افاده‌لە‌یدی. اولرگه اېگه بؤلش آسان اېمس. نوایی عشق انسان‌نی کمالگه یېتگزر و چوچی اساسی واسطه دېیدی:

کمال اېت کسب، عالم اوییدین

سنگا فرض اؤلمغە‌ی غمناک چیقماق

جهان‌دین ناتمام اؤتمک بعینه

اېرور حمام‌دین ناپاک چیقماق

معناسی: کمالات‌گه اېریشیش‌گه حرکت قیلگین که، سېنگه بو دنیادن غمگین (نادان و اخلاقن ناپاک) اؤتیش ممکن اېمس. تکامللشمسدن (عاقل و فاضل و دانا بؤلمسدن) اؤتماق خوددی حمام‌گه کیریب، یووینمسدن چیقماق کبی‌دیر.

عشق، اہزگولیک و بغری کہنگلیک تمایللرینی انسان حیاتی و دنیا تیزیمنینگ اساسی بۇلیب، صمیمی انسانی مناسبتلر، شخص نینگ مقصد و پاک تینچلیکسپور تویغولری اساسیدہ پیدا بۇلەدی، دہب اۇرگتەدی بویوک متفکر. انسان نامیگہ مناسب بۇلیش اہنگ عالی شرفدیر. نوایی عشق توشونچەسی گە الہیاتچی عالم لرگہ خاض یاندشگن. اونینگ فکرلری بویوک مسیحی الہیاتچی سی اۇگوستین یونان فیلسوفلریدن پولوتین تامانیدن ایتیلگن فلسفی ملاحظەلرگہ اۇخشب کتەدی. تصوف نظریەسیدہ ہم شونەدی. تصوفدہ بارلیق، اوندەگی مادی و روحانی عالم عشق آرقەلی بیر-بیریگہ باغلەنەدی. عارف، عشق، پروردگار اوچ بورچگی. عارف-دانا، کۆپ نرسەنی بیلووچی، نوایی تعبیری بیلن ایتگندە عشق ماہیتی نی انگلب یتگن انسان. عاشق دہبیسیزی- مہجور دہبیسیزی- مجنونمی یا مشرب دہبیسیزی، ینہ اۇنل شونەدی تعریف عارف گە کبلەدیگن اتمەلرنی سنب اۇتیش ممکن. اوچ بورچک نینگ قیسی طرفیدن قرەمگ، پروردگار و عارف اۇرتەسیدہ عشق تورەدی. انسان- ہم عاشق، ہم معشوق. پروردگار-دە عاشق ہم معشوق بۇلیشی ممکن. زیرا، پروردگار ہم انساننی سبەودەدی. نوایی «سد اسکندری» داستانیدہ یازەدی:

یقین انگلەسم، غیر باردور عدم

اۇزینگ عاشق و عشق و معشوق ہم

برچہ گۆزلیک لرنینگ، انسانی برکماللیک نینگ مضمونینی پروردگار

بہلگی لب بہرگن. انسان روحی حق تجلی سی نینگ بیر ذرەسی اہکن، او ہمە

وقت اۋزی نینگ مبدأسی (اصل مکانیگه) قرەب اینتیلەدی، یعنی برکمال بۇلیش گە حرکت قیلەدی. عارف پروردگارگە اینتیلەر اېکن، مادی عالم نینگ گۈزلیک لریگە، اولر نینگ قنچەلیک کامل قیلیب یرەتیلگنی گە لا قید قرەآلمەیدی. عشق فقط گینه گۈزلیک بیلن آشنا. گۈزلیک، - دېیدی ابن العربی او اۋزی نینگ «فتوحات المکیه» اثریده- برچە نرسەلردە مجسم شو سببلی دنیا گۈزل. پروردگار نینگ اۋزی حقیقتدە گۈزل و گۈزلیکنی سېوهدی، کیم کی گۈزلیکنی سېوسە، گۈزلی (اللهنی) هم سېوهدی، کیم کی گۈزلی سېوسە، دنیانی هم سېوهدی.

اولوغ متفکر «عشق» اهلینی اوچ قسم گە بۆلەدی: «اۋلگی قسم عوام عشقی دور کیم، عوام الناس آرەسیدە بو مشهور و شایع دور کیم، دېرلر: "فلان فلانغە عاشق بۇلوتور. و بو نوع کیشی هر نوع کیشی غە بۆلسە بۇلور، شغب و اضطراب لریچە لذت جسمانی و شهوت نفسانی اېمس و بو قسم نینگ بییکراک مرتبەسی شرعی نکاح دور کیم، بار خلائق قە سنت دور و مباح... ایککینچی قسم خواص عشقی دور کیم، خواص اول عشق قە منسوب دور لر. اول پاک کۈزنی پاک نظر بیلن پاک کۈزگە سالماق دور و پاک کۈنگیل اول پاک یوز آشوبیدین قۈزغالماق و بو پاک مظهر واسطەسی بیلە عشق پاک باز محبوب حقیقی جمالیدین بهرە آلماق. اوچینچی قسم صدیق لر عشقی دور کیم، الر حق نینگ تجلیاتی جمالیغە مظاهر واسطەسیدین آیرو واله و مغلوب دور لر. و اول مشاهده بی خودلیغیدە الر دین شعور، الر دین مسلوب. شو خودلری استغراق قە اېتگن و اول استغراق دین استحلاک مقامین حاصل قیلگن

اگر حوادث یبلی سپهر گلشنی اوراقین اوچورسه، الرغه اندین خبر یوق و انجم
گلبرگرلرین هر ساری ساوورسه الرغه اندین اثر یوق».^{۱۱}

یعنی صدیق لر عشقی زمانوی تیلده آیتگنده: اولرنینگ حقنی کؤز
بیلن مشاهدہ قیلش اُمیدلری اؤزنی اونیتیش درجه سیگہ ییتگن و اوندن هم
اوتیب هلاک بولیش مقامیگہ کؤتریلگن بؤلهدی. اگر حادثه لر بؤرانی آسمان
گلشنی نینگ بیر قَبَتینی اوچیریب کبتسه، اولر بی خبر و اگر یولدوزلر
گلبرگی نی هر تامانگہ ساوورسه، بولرگہ اثر قیلمه ییدی. اولرنینگ حسلری حق
جمالینی کؤریش تشویشی بیلن ایشدن چیققن، شوق-ذوقلری اہسہ اونگہ
بؤلگن عشقلری نینگ هجومی آستیدہ یوقالیب بیتگن.

عارف هر بیر ذرہدہ پروردگارنینگ تجلی سینی سبزه دی و اولردن
ذوقلنہدی ہمدہ بارگن سری پروردگارنینگ کوچ-قدرتی فسونکارلیگی گہ اسیر
بؤلہ باشلہ ییدی. اسیرلیک اونینگ قلبیدہ الہی عشقنی قوزغتہدی.

علیشبر نوایی نینگ ایجادی تؤلہ-تؤکیس انساننی هر تامانلمہ
برکمال قیلش غایہ سی ترغیباتیگہ قرہ تیلگن. شو جہتدن عشق نینگ تورلی
معنا تاولنیشلریگہ دوچ کبلہ میز. اولوغ متفکریمیز دنیا قرہشی بویچہ عشق-
بو، انساننی فعاللیککہ چقیرووچی، کمالاتگہ اوندہ گووچی حیات بخش
کوچ دیر. عشق اہزگولیک و بغری کہنگلیک تمایللری انساننی حیاتی و دنیا
تیزیمی نینگ اساسی بولیب صمیمی انساننی مناسبت لر، شخص نینگ مقدس

^{۱۱} -علیشبر نوایی. محبوب القلوب. ۱۴ جلد. سنہ ۱۹۹۸، ۶۶-۶۹ بیتلر.

و پاک تینچلیکسېور تۇيغولرى اساسىدە پىدا بۇلەدى، دېب اۇرگتەدى بويوک متفكر. انسان نامى گە مناسب بۇلىش اېنگ عالى شرف دىر.

دىنى بغرى كېنگ لىك

نوایی - بويوک متفكر شاعر. او اۇزىگچە بۇلگن برچە دىنى-فلسفى و تصوف تعليماتلرنى چوقور اېگللەگن عالم دىر. اونىنگ ايجادى اۇزگچە يرەتىلگن. برچە دىنى غايەلر، بويوک فلسفەلر، اولرنيىنگ فارسى و توركى شعريتەدە عكس اېتگن تلقينلرنيىنى اۇزىدە مجسم اېتگن بۇلىپ، اولرنيىنى يىنگىچە حساسلىك بىلن قىتە تقدىم اېتەدى. اونىنگ داستان و غزللريدە عكس اېتگن علمى-بديعى، دىنى-فلسفى تفكر كۇلمى شو قدر كېنگ كە بعضى بيتلر شرحى اۇقووچيدىن نھايتەدە چوقور بىلىملرگە اېگە بۇلىشنى تقاضا اېتەدى. نوایی نىنگ دىنى تعليماتلرگە مناسبتى اۇزىگە خاص «حيرت الابرار» داستانيدە «كۇنگىل نىنگ اوچ حيرتى» توصيفى گە بغيشلنگن بۇلىمدە بونىنگ افادەسنىنى كۇرىش ممكن. اوچ حيرتەدە، ماھيتن، نوایی نىنگ دىن حقيدەگى فلسفى-تصوفى قرەشلرنيىنىگ اويغون طرزەدەگى معجز خلاصەسى كېلتىريلگن. خصوصن، كۇنگىل-روح نىنگ ايککينچى حيرتيدە دىنلر حقيقى آچىپ بېرىلەدى. كۇنگىل سمانى سىر قىلىپ، اېنگ يوقارى عالم گە يېتىپ بارەدى:

چون باریدین یوقاری اوردی علم

یوقاریغی پایہ گہ قویدی قدم

کوردی اوشل خطہ بتخانہیی

هر بُتی نینگ هیأتی دُردانهیی

انده نی رهبان ابدی، نی برهمن

لیک باری بُت لر ابدی سیمتن

هر بُتی بُتگرگہ پرستش ده مست

اویله کی بُت سجده سیده بُت پرست

مونچه غرایبغه کی قیلدی گذر

ایله دی عبرت کوزی بیرله نظر

برچه سیده ذکر و سجود انگله دی

معرفت الله گہ شهود ایله دی

یوزله نیب اوز حالیده غیرت انگه

بیرگه مہنگ اؤلدی ینہ حیرت انگه^{۱۲}

معناسی: اینگ یوقاری عالم گہ قدم قویگنده، بُتخانہ گہ کوزی توشدی. او

یپردہ نہ راہب و نہ برهمن بار ابدی. فقط کوموش تن لی بُت لر بولیب، اولر

^{۱۲} - علی شیرنواپی. حیرت الابرار. ۷ جلد. سنہ، ۱۹۹۱، ۹۰-۹۱. بیٹلر.

خوددی بُت پرست‌لر بُت‌گه سجده قیلگن‌دېک، اۆزلری بنیاد اېتگن بُت‌لرگه پروانه اېدیلر. بو غرایبات‌لرگه دوچ کېلگن کۆنگیل اولرگه عبرت کۆزی بیلن قره‌دی. برچه‌سی (بُت‌لرگه) سجده و ذکر بیلن بندلیگینی کۆردی-یو، دین‌لر حقیقتینی انگله‌دی. بو حالتدن بیر حیرتی مینگ بۆلدى.

نوایی فکرچه، دین‌لر تورلی خیل بۆلیشی‌گه قره‌مه‌ی، اولرنی حقیقی-اساسیده یگانه پروردگارگه سیغینیش توره‌دی. حتی، بُت‌پرست‌لیک هم الله تعالی‌نینک تجلیات‌لریدن بیرى‌گه سیغینیش‌دیر، دېمک کیم، برچه دین‌لر اصلیده بیرگینه الله تعالی‌گه سجده قیله‌دیلر. شونینگ اوچون اۆزگه دین‌لرینک قاره‌لش، اولرگه مراسه‌سیز بۆلیش ناتؤغرى‌دیر. شو فکر «لسان الطیر» اثریده تصدیقلنه‌دی:

قالمسه عالم متاعیدین جهات

اۆزگه نوع اۆلغه‌ی سنگه اول دم صفات

کفر ایله ایمانگه اورغه‌یسن ایلیک

بو طمع دین آچیلغه‌ی بیر اېشیک

چون اېشیک آچیلدی نې کفر و نې دین

ایچکری کیرگچ، قوتولدینگ برچه‌دین

کفر و ایمان رهروغه کبش اېمس،
اصل یۆلده بند راهی، بېش اېمس^{۱۳}

معناسی: انسان فعل-اطواری و عملیده عالم متاعیدن (ماتریل، عالم قابیغیده اۆره لیشیب قالیشدن) هیچ نرسه قالمه گچ، دنیاگه باشقه چه نظر تشله باشله یدی. کفر و ایمان ماهیتی حقیقه تفکر قیله باشلسه، او حرکت دن بیر اېشیک آچیلده دی. ایچگری کیرگچ، برچه (موجود دینی و اعتقادی فرق لر، کبلیشما و چیلیکلر، دینی اختلاف لر) اریزمسلیگینی توشونه دی. کفر و ایمان مراسه سیزلیگینی الله حقیقتینی بیلش، یعنی دین نینگ توب ماهیتی نی انگلش یۆلیده تۆسیق دن باشقه هیچ نرسه اېمس.

شاعر یوقاریده گی سطرلرده بو دنیا اېزگولیک اوچون یره تیلگنی، پروردگار اوچون دینی تعلیمات لرنینگ تورلیچه بۆلشی اهمیت سیز بۆلیب، انسان نفس علت لریدن قوتولیب، معن یوکسک فضلت لر کسب اېتشی و تورلی علم لرنی ترقی اېتتیریش آرقلی عقلن عالم نینگ یره تیلش ماهیتینی توشونیب یتیشی مهمراق، دېگن غایه نی ایلگری سورگنی کۆرینیپ توریدی.

^{۱۳} - علی شیرنوايي. لسان الطیر. ۱۲ جلد. سنه ۱۳۹۶، ۱۹۹۶-۱۴۰۰. بیتلار.

اخلاق و نفس تربیه‌سی

علیشیر نوایی‌نینگ حیاتی تجربه‌سیده اینگ کؤزگه کؤرینیپ
توره‌دیگن جهت، بو - جمعیت‌نینگ اخلاقی پای‌دیوارینی مستحکمش، انسانلر
ارا مناسبت‌لرده یوکسک معنوی قدریت‌لرنینگ استوار بؤلایشینی تأمینلش‌گه
حرکت‌دیر:

کیم بو چمن ایچره خرامان ابرور
بارچه‌سی بیر-بیریگه مهمان ابرور
هر کیشی کیم بار اېسه، یاری انگه
هر کیشی کیم یار اېسه، باری انگه

انسانلر ارا مناسبت‌لرده شونده‌ی سلبی جهت‌لر بار کی، نوایی
فکریچه، اولرنینگ کثافتی اېزگولیک و مهر-شفقت جمعیت معنوی
حیات‌نینگ اساسینی تشکیل اېتیشی‌گه، جمعیت رواجی‌گه جدی
تؤسقینلیک قیله‌دی، انسانی قدریت‌لرنینگ تاپته‌لیشی‌گه سبب بؤله‌دی. بو
علت‌لرنینگ اینگ کؤپ ترقلگنی رهبرلرنینگ مراسه‌سیز بؤلیشی (بغری
کېنگ‌لیک‌نینگ عکسی)، بای‌لرنینگ بخیللیگی (سخاوت پیشه‌لیک‌نینگ
عکسی) و دانا همدۀ عقلی کشی‌لرنینگ مال-دولت‌گه اؤچلیگی
(کمترینلیک و خاکسارلیک‌نینگ عکسی) بؤلپ، بو اوچ علت جمعیت‌گه آزار
بېرووچی اینگ خنک حالت‌لردیر.

اۋچ کیشیدین اۋچ ایش یمان کۋرونور

سنگه عرض ایلہی اهل دنیادین

شاه دین تندلوع ، غنی دین بخل

مالغه میل و حرص دانادین.^{۱۴}

انسان تکامللشوو۱ گه کتته ضرر یتکره دیگن اوشبو علت لر هرودت
ایتگن دېک «قدیمدن انسان گه خاص بۇلیب، همیشه قۇرقوو، خواطر، جهل،
بغری تاشلیک، یاووزلیک، دشمن لیک کبی عنصر بیلن اویغونله شیب کپله دی.
شاه نینگ تندلیگی نتیجه سیده یوزلب بی گناه آدم لر نینگ یاستیغی کۋریشی
ممکن بۇلگنی دېک، بای کیشی نینگ بخیللیگی شفقت سیزلیکدن درک
بېره دی. دانانینگ مال-ملککه رجوع قۋیشی، حرص قربانی گه ایله نیشی،
اینیقسه، جمعیت اوچون هلاکتلی بیر حال دیر. دانانینگ توبندلشوو۱
انسان نینگ توبندلشوو۱ دیر. یونان افسانه سی گه کۋره نفیس صنعتلر
کشفیاتچی سی بۇلگن مشهور استا دېداک اۋزی گه تلاس اسملی جوده
قابلیت لی ییگیت نی شاگردلیککه تنله گن اېکن. کون لردن بیر کون تلاس
ایلان نینگ جغینی تاپیب آلیبدی-ده او بیلن درخت نی نهایت نازک قیلیب
ارّه لبدی. بونی دېدال کۋرگچ، کۋنگلیده حسد اۋیغانیبدی و صنعتده اۋزیدن
اۋتیب، اونینگ آبروسی گه سایه توشیرمسلیگی اوچون اونی قلعه دن بیقیتیب

^{۱۴} - علی شیرنوازی. بدایع الوسط. هجلد، سنه ۱۹۹۰، ۴۹۹-جیت.

یوباریبیدی. حق تېز آره ده واقعه دن واقف بؤلگچ، دېدال نی جزاگه محکوم اېنگن اېکن.

محمد ابو غزالی «احیاء علوم الدین» اثریده شونده ی روایتی کېلتیره دی: «موسی (ع) الله تعالی حضوریکه باره یاتگن چاغیده عرش اعلی سایه سیده بیر کیشی نی کؤریب اونینگ مرتبه سیگه نهایتده هوسی کېلدی و اؤز-اؤزیگه، شبهه سیز، بو اولوغ ذات تنگری تعالی نینگ سېوگن، ارداقلی بنده سی دیر» دېیدی. کبیین الله تعالی دن او کیشی نینگ اسمی نی بیلدیریشنی سؤره گن اېدی، پروردگار اؤز پیغمبری نینگ سوالی گه جواب بېرمه ی، مونده ی دېدی: «سېنگه اونینگ عمللریدن اوچته سینی ایتهمن. بیرینچیدن، او الله اؤز فضلی و کرمی بیلن باشقه بنده لرگه بېرگن نعمت لرگه حسد قیلمسدی. ایککینچیدن، عاق پدر اېمس اېدی. اوچینچیدن، غیبت و چه قیمچیلیک قیلمه گن اېدی». علیشېر نوایي ایجادیده دؤستلیک، آته-آنه گه حرمت، تیل گه اعتبار، چه قیمچیلیک، فسق و فجورلردن سقله نیش مسئله سی مرکزی اؤرین لرده توره دی دېسک خطا قیلمه گن بؤلهمیز. انسان نینگ معنویت ی اونینگ اطرافیده گی لرگه مناسبتی ده بیلینه دی. مناسبت اولّا سؤزده ظاهر بؤلده دی:

قولاقده اسره گرانمایه سؤزنی و فکر اېت

که، دُرسیز اولسه نی بؤلغوسیدور صدف حالی

سۆزنینگ داغی کۈنگیل ایچره اسره گیل کیم، خیر
کیم، اویله دُر جنی گهر دین ایتکه سین حالی
بو دُر ج و ایکیکی صدفنی تۆله دُر ایتگنگه
زهی علو گهر بلکه گوهری عالی
یاکی باشقه قطعہ سیده:

نواپی، تیلینگ اسره گیل زنهار
دپسنگ کیم، بیمه ی دهر ایشیدین فسوس
نظر قیل که، اؤق آغزی تیل سیز اوچون
قیلور تاجورلر بيله دست بوس
نپچه تاجوردور، کپسرلر باشین
چون هنگام سیز نغمه تارتر خروس

تصوف تعلیماتی هر بیر نرسه نینگ قرمه-قرشی تپسکری تامانی
موجودلیگی نی، حیات نینگ کوره شدن عبارت اېکنلیگی، هر بیر نرسه نینگ
ابتداسی و انتہاسی بار بؤلیب، عالم نینگ باقی اېمس لیگینی توشونتیره دی.
مثلن باطنی عالم و ظاهری عالم، حیات-اؤلیم، بیلیم-نادانلیک،
اراده-اراده سیزلیک، قوّت-ضعیف لیک، اېشیتیش - کرلیک، کۆریش-کۆرلیک
و هکذالر.

نوایی ایجادیاتیده هم برچه اوندن آلدینگی متصوف-متفکر شاعرلر
ایجادیده بؤلگنی سینگری نفس و طمع‌گه قرشی- قناعت، همت، سخاوت،
خودبینلیککه و حسدگویلیککه قرشی جوانمردلیک کبی اولوغ فضیلت‌لر
قرمه-قرشی قویب کپلینه‌دی. نوایی یازه‌دی:

هر که، قناعت طرفی نسبتی بار

برچه اهل ارا تواضع عزتی بار

اول کیم، طمع و حرص بیله الفتی بار

یخشی یامان ایچره ذلت و نکبتی بار^{۱۵}

قناعت قنچه راحت و فراغت بؤلسه، اونی عکسی بؤلگن طمع‌ده
شونچه ردیللیک و عقوبت بار، دپیدی نوایی:

انسان بو اجتماعی علت‌لردن اوستون تورماغی نوایی ایتگنچه «اؤزنی
مقصد منزلی‌گه»، یعنی کمالات سری اینتیلماغی لازم:

مال و ملک، هر نی دور سالککه بند

تؤرت تکبر و فنا اورماق بلند

هر نی کیم غیر طلب‌دور، تشله‌ماق

اؤزنی مقصد منزلیغه باشقه‌ماق^{۱۶}

^{۱۵} -علیشیر نوایی. محبوب القلوب. ۱۴ جلد. سنه ۱۹۹۸، ۵۳-بییت.

نواییدہ گی سالک، بو۔ تصوف طریقت لریدہ گی درویش یاکی برادرلر اېمس، بلکی جمعیت نینگ عادی اعضاءلری دیر. مقصد منزلی هم تصوفدہ ایتیلگنی دېک، فنا و بقا مقاملری یاکی اللہ بیلن قۇشیلش مقامی اېمس، بلکی معنوی، اخلاقی، علمی یوکسلش نی عالی درجہ سی دیر. سالک اگر حیاتدہ قناعتلی بۇلسہ، اونگہ یشش اوچون ضرور بۇلگن طلبلردن اؤزگہ نرسہ لرگہ احتیاجی قالمہ یدی. بو اېسہ انسان آنکینی زھربل تورگن کؤپ گینہ علتلردن فارغ بۇلش و کامل انسان درجہ سیگہ یتیش نینگ گروی دیر:

اېلگہ شرف بۇلمہ دی جاہ و نسب

لیک شرف کھلدی حیات و ادب

تا بو وسیلہ بیلہ تاپیب قبول

مقصدی اصلی ساری بۇلغہ ی نزول

انساندہ گی یامان خصلتلرنی سنب، اونینگ سانینی کؤرسہ تیش مشکل: او شوندہ ی یۇلگہ کیریپ قالگن کی، تۇغریراغی، معرفت سیزلیک عاقبتیدہ اؤزی نینگ قیسی ایشی تۇغریلیگی نی هم یخشی بیلمہ یدی. نواییدہ آگاہلنتیرہ دی:

غفلت اگر بۇلسہ بو ایشدن دمی

کیم یوق انینگدېک کیشی گہ ماتمی

انسان بیرینیچی نوبتده گناه لردن سقله نیشگه حرکت قیلماغی ضرور.

اؤزنی قیلیب غافل و آشفته حال
هر نې گه کیم، ایله گه یسن اشتغال

گرچه انگه منفعتی بؤلمه سون
جهد اپت کیم معصیتی بؤلمه سون

گناه لردن سقله نیش نینگ بیرینیچی یامانلیک قیلمسلیک دیر:

یخشی لیک ار ایلمه سنگ ایش چاغی
ایلمه غیل باری یامانلیگ داغی

ایککینچی شرط بیراوه آزار بهرماقدن سقله نیش دیر.

اسره اؤزونگنی بیراوا آزاریدین
کیمسه گه آزرده لیک اظهاریدین

قیلمه اولوس عرض و عیالیگه قصد
ایلمه ابل جانی و مالیغه قصد

اوچینیچی شرط قؤل آچیقلیک دیر:

بذل طریقینی شعار ایله گیل
هر نې کی بارینگنی نثار ایله گیل

معلوم کہ تصوفدہ حققہ یتیشیش یؤلیدہ سالک «شریعت»، «طریقۃ» و «حقیقت» منزللریدن اؤتیش کبرہک. بوندہ او، اللہنی بیلش نینگ قوییدہ گی حالت لرینی باشدن کبچیرہدی: اول عالمنی بیلش ممکن لیگیدن قۇرقیب سراسیمہ گہ توشیش، حیرانلیکدہ قالیش، کبین تشقی دنیا نرسہ حادثہ لرینی مشاہدہ ایتہ باشلش، ظاہری مشاہدہ دن استہ-سیکین ماہیتنی ادراک قیلش گہ اؤتیش. ماہیت نینگ اولوغوارلیگی نینگ حس اہتیب، اونى کشف قیلش بیلن روحی-تفکری قانیقیش توییش.

علیشہر نوایی نینگ «حیرات الابرار» داستانیدہ کؤنگیل تعریفی گہ بہرلگن «اؤچ حیرتی» تصوفدہ گی بیلش نظریہ سی نینگ بہ غایت گؤزل تصویرلنگن افادہ سی دیر. بیلش اؤچ پاغانہ دہ اؤتہدی:

بیرینچی علم الیقین (اؤقیش، اؤرگەنیش، منطقى خلاصہ چیقیریشدہ گی نظری بیلیم لر، مثلن، آلاو کویدیریشینی بیلش کبی)

ایککینچی سی عین الیقین (کوزەتیش عاقبتیدہ قطعى خلاصہ گہ کبلیش. مثلن، آلاو کویدیرگنیدن سؤنگ روی بہرہ دیگن حالتنى مشاہد قیلش)

اؤچینچی سی حق الیقین (ادارک قیلش، اؤزیدہ حس قیلش. مثلن، آلاودہ اؤزی کوییب، کوییش نی اېکن لیگینی انگلش کبی)

انسان اؤزلیگینی، ماهیتینی بیلیب بارر اېکن، روحینی پلید
عنصرلردن تازه‌له‌ی باره‌دی، اخلاقن پاکلنه‌دی. بو اونینگ تکامللشیشی‌گه،
حق ماهیتی‌گه یقینله‌شیشی‌گه آلیب باره‌دی. بیراق بو یؤل جوده مشقتلی
بؤلیب، کؤپ ریاضت‌لر چېکیش مقرر:

لیک سیمرغ ایسته‌گن اول جمع طیر
کیم سلوک ایچره ریاضت بیرله سیر

ایله‌بان چون اؤزنی قابل قیلدیلر
اول طلبدین وصل حاصل قیلدیلر

سپنده هم بالقوه اول موجود اېرور
فعله کېلسه دعوا مقصود اېرور^{۱۷}

سیمرغ (حق)نی ایزلب چیققن قوش‌لر، - دېیدی نوایی، - کؤپ
ریاضت‌لر چېکدی‌لر وصل‌گه اېریشدیلر. سپنده هم شو قوت موجود، فقط،
یخشی ایشلر مقصد‌گه یېتکزه‌دی. بو مسئله‌ده بایزید بسطامی‌نینگ عجایب
تعبیری بار. او انسان‌نینگ هر ایککله قؤلی اؤنگ بؤلیشی کېره‌ک، دېیدی.
اؤن قؤل فرشته‌سی یخشی نیت‌لرنی، چپ قؤل فرشته‌سی انسان یؤل قؤیگن
یامان ایشلرنی یازیب بارر اېکن. اگر هر ایککی قؤل خیرلی ایش‌لر بیلن بند
بؤلسه، بو انسان الله‌نینگ صحیح قؤلی دیر. شونده نوایی ایتگنیدېک:

^{۱۷} - علیشیر نوایی. لسان الطیر. ۱۲. جلد. سنه ۱۹۹۶، ۳۰۲. بیت.

باردیر انسان ذاتیدہ انچہ شرف
کیم یامان اخلاقین اپتسہ برطرف
بؤلسمسہ فرعون لیغ نینگ پیروی
قالمس آندین جز صفات موسوی

عزیز نسفی نینگ «زبدۃ الحاق» اثریدہ انسان یولی حقیدہ شوندہی
دبیدی: «سلوک- عرب تیلیدہ یوریشنی بیلدیرہدی، دہمک، سالک تشقی
عالمدہ، شونینگدہک ایچکی عالمدہ دہسہ ہم بؤلہدی، سیر قیلووچی
کیشی دیر. سلوک- خداگہ قرہب یؤل آلیش، اگر سؤزلریمنی توشونمہ گن
بؤلسمگ، باشقچہ توشینتیرہمن. بیل کی، تصوفدہ سلوک یلغان سؤزلردن
یخشی سؤزلرگہ، یامان ایشلردن یخشی ایشلرگہ، بی فایدہ خلصت لردن
یخشی خلققہ و اؤز وجودیدن عالی ذات نینگ وجودی گہ یوریش دیر. شو
فضیلت لرگہ اپگہ بؤلگچ، معرفت نورلری اونگہ پیشواز چیقہ دیلر و او (سالک)
عالمدہ گی نرسہ لر نینگ اصل قیافہ سی نی کؤرہدی، یعنی او حق وجودیدہ
قیتہ توغیلہدی.

انساندہ گی یامان خلصت لرنی سنب اونینگ سانینی کؤرستہ تیش
مشکل: او شوندہی یؤلگہ کیریب قالگن کی، تۇغری راغی، معرفت سیزلیک
عاقبتی دہ اؤزی نینگ قیسی ایشی تۇغری لیگینی ہم یخشی بیلمہیدی.

علیشبر نوایی «لسان الطیر» داستانیدہ شوندہی بیر واقعہ نی
کہلتیرہدی. اوندہ بیر قوش: «ابلیس لعین مکر و حیلہ بیلن مہنی یرہمس

ایشلەرگە اوندەیدى، كۆنگىلگە ھەر خىل وسوسەلەر سالەدى. اوندن قوتىلىشگە ھېچ بىر عقلیم بېتمەيدى. دېب ھۇدھۇدن مصلحت سۆرەيدى. ھۇدھۇد آیتەدى كى، «انسان نینگ يامان يۇلدن يوریشیگە شيطان اېمىس، نفس سببچى دیر، چونكى نفس شوندهى بىر بلا كى، اونینگ آلدیده حتا يوزتە شيطان ھم ايپ يېچە آلمەيدى:

نفسینگ آنچه كۆرگوزور تلبیسنى

كىم، قیلور شرمندە يوز ابلیسنى

سېن كى يار اۇلدينگ بو ينگلیغ نفس ایلە

نې اوچون شیطاندین اېتكەى سېن گیلە

دېمك، نفس- انساندەگى اېنگ يامان علت. نفسدن فارغ بۇلمەگن

كىشى عشقنى بو گناه چركى دین پاكلەشى ضرور. نفس نینگ دەشتلى بلا

اېكن لیگی شونده كى، اگر قناعت كۆپ یخشی خصلت لرنى ایتداسى بۇلسە،

او يامان لیک لرنینگ ایتداسى دیر. مثلاً، نفسى بوزوق آدم مال-دنيانى یخشی

كۆرەدى. عاقبتندە وجودىنى مغرورلیك اېگللەيدى. مغرورلیك من-منلیكنى،

من-منلیك خوددبین لیكنى كېلتیریپ چیقردى و ھكذا.

شونینگدېك، نفس طمع نینگ ھم آنەسى دیر. نفسى بوزوق

انسان نینگ كۆزى اۆزگەرلر چۆنتگیدە، بختیدە، فراوان لیگیدە، نوایی بونى

قارەرلر اېكن، یازدەدى:

کۆپ آلتین، کوموش سرى قۇل سونماغیل
كى توتسنگ كفتینگى قاره زنگ اېتر

كۆنگولده داغى ميلینى اسرهمه
كى، كۆنگلونگنى داغى همول زنگ اېتر^{۱۸}

انسان نینگ اۆز محنتى بیلن حلال كون كۆریشى اۆزگه لرگه
قره ملیک و مطیع لیکن کبلیب چیقهدیگن تورلی سلبی اجتماعی
كۆرینیش لردن سقله شینی شاعر شونده ی توشونتیره دی:

سینوق سفال کیم، می دُر دین ایچکه لی، تاپسنگ
قبول ایله گیل جامع سلطنت جمع دین

ایلیککه کیرسه قوروق نان، معاش اوچون چېکمه
نشاط نعمتی نینگ منتی نی حاتم دین

انسان حیاتدن مغرور، باشینی تیک کۆترگن حالده اؤتیشنی نیت
قیلسه، سخاوت پیشه بۆلسین، دېیدی نوایی حدیث شریف کؤرستمه لری
اساسیده. زیرا، بېرووچی قۇل همیشه یوقاریده دیر.

کیشی کی، ایلگینی اوستون تیلر، سخا قیلدیک
قۇلیده زهری هلاهل و گر خضر سووی دیر

^{۱۸} - علی شیرنوائی. نوادر الشباب، ۴ جلد. سنه ۱۹۸۹، ۹۵۴ بیت.

کی، بېرگووچی اگر اؤلسون گدای و آغوچی شاه
بېرور ایلک یوقاری و آلور ایلک قویی دیر.

صحيح لر قیسی طایفه و طبقه‌دن بؤلمه‌سین اولر اصل انسان لر
بؤلېب، همیشه اېل غمیده، یورت دردیگه شریک‌دورلر. شو سبیلی اولرنینگ
اېل- یورت خدمتینی قیله‌دی، عزتینی جایی‌گه قوئییب، بیر عمر یخشی لیک
بیلن اېسله‌یدی، شاعر یازگنی دېک، ایکیکی دنیا سعادتیی اولرگه یار:

کیرمه‌گهی جنت ایچره هیچ بخیل
گرچه اول بؤلسه سید قریشی

بارمه‌گهی دوزخ ایچره صحیح
فی‌المثل بؤلسه بنده‌ی حبشی

یا که ینه بیر قطعه‌سیده:

بییک مقامی‌گه اول کیم تیلر، ثبات کېره‌ک
که اېگری لیک‌نی قوؤوب، توزلوک ایله‌سه قانون

توز اؤلسه سایه‌سیده اېل تینییب، منار کېبی
سپهر اوینده تورر قرن‌لر، نېچوک کی ستون

گر اېگرو دور ياغوبان اوقوو باغله نيب بؤينى
بۇلور قَبَق ياغاچى دېك بېش-اۈنچە كۈندە نگون^{۱۹}

هە، اېگرى ليكنى بيلمەگن آدم هيچ قچان يالغان گپيرمەيدى.
يالغان اېسە انسان نى تورلى مدهش خطاليك لرگە دچار قيله دى. عاقبت دە
تورلى جنائت لر صادر بۇلىشى و انسان نينگ معنوى انقراض، توبندلشوو يگە
اَلِيب كېلىشى مقرردير. عاقل انسان نينگ وظيفه سى دانشمندلر نينگ
اۋگيتلر يگە قولاق آسېب، اولر نينگ پند-نصيحت لر يدن كېرەكلى خلاصە
چيقرىش دير. اۋز يده گى يامان علت لردن علاجى بارىچە تېزراق قوتيلماغى
دركار. عكس حالده يىللر قويون مثال اۋتيب كېتىشى ممكن. عمر انتھاسيده
اېسە علت لر گردا بىدن چيقيش امر محال بۇلە دى:

بىراو كيم خردمند نينگ نكتە سين
قولايغىگە آسمس، نې نقصان مونگە

جواھرنى تېرمك انگە صعب اېسە
اېرور ساچمە مغليغ خود آسان مونگە^{۲۰}

اولوغ شاعرىمىز نينگ حياتى فلسفه سى و تعليماتى دورلر اۋتسە هم
اۋز دالضرب ليگىنى يۇقاتمە يديگن، حتا بوگونگى كۈندە هم برچەمىز اوچون
دستورالعمل بۇلىش درجە سيدة تربيوى اهميت گە اېگە بې بها منبع دير.

۱۹- عليشیر نوایی. غرایب الصغیر. سنه ۱۹۸۸، ۵۳۲. بیت.

۲۰- عليشیر نوایی. بدایع الوسط. سنه، ۱۹۹۰، ۵۰۳. بیت.

نوایي نینگ اثرلری نینگ عصرلر آشه بیزنینگ دَوریمیزگچه تیللردن تیللرگه، دللردن دللرگه کۆچیب اؤز مشهورلیگنی یۇقاتمه‌ی کبله‌یاتگن لیگی، بیر سؤز بیلن آیتگنده، علیشېر نوایي بویوک لیگی نینگ سری هم منه شونده!

خلاصه

علیشېر نوایي نینگ اجتماعی-اخلاقی قره‌شلری ده اېزگولیک و بغری کېنگلیک، آدمی لیک بیرینچی اؤرینده توره‌دی.

بویوک متفکر اؤز اثرلریده جمعیتنی تکامللشتیریش، انسان لرنی قیته‌تربیه‌لش مسئله‌لرینی فلسفه-دیدکتیک و تصوفی -عرفانی یاندشوو آرقه‌لی یېچیش‌گه حرکت قیله‌دی.

تصوف اوزی نینگ پوئیتیک، بدیع شکلی گه کۆره فلسفی-بدیعی دنیا قره‌ش و مفکوره جهتیدن اجتماعی حیات و انسان نینگ اجتماعی آیدیلرینی تصویری‌دیر. تصوف-حق و انسان اؤرته‌سیده‌گی محبوب نظریه‌سی علیشېر نوایي اوچون جمعیتنی پاکلش، انسان لرنی تۇغری یؤلگه یؤلش، عدل و انصاف، مهر-مروت، رحم-شفقت، تینچلیک و بغری کېنگ‌لیک تمایللرینی جمعیت‌نینگ یېتکچی کوچی‌گه ایلنتیریش یؤلیده آلیب بارگن فعال کۆره‌شیده قۇل کبلگن. تصوفده‌گی حیاتنی سېویش طبیعتنی الهی مظهر صفیده تن آلیب، اونینگ برچه نعمت‌لرینی قدرلش، شو بیلن بیرگه، کړه‌ی

زمین نینگ آبادان چیلیگی، خلق لرنینگ آسوده و تینچ حیات کبچیریشی،
توبن اخلاق نینگ ترقه لیشی گه یؤل قۇیمس لیک اوچون مسوولیت حسی
علیشەر نوایی گه «کامل انسان» قره شینی کویلش ده عینی مدعا بۇلدى.



ماستر سهراب توران

منتدارچیلیک

قۇلىنگىزده گى اوشبو كىتاب، چاپدن چىقىشى اوچون مالىوي ياردم كۆرستگن تىلسېور و ھمتلى دۇستىمىز ماستر سهراب توران گە اۆز صىمىي منتدارچىلىگىمىزنى بىلدىرەمىز.

ھمدە، مادي امكانىتگە اپگە بۇلگن تاجرلىرىمىز و تىلداشلىرىمىز ھم توران جنابلىرى كىبى، قلمكش و يازووچىلىرىمىزنى داىمىي قۇللب تورىشلىرىنى آرزوسىدەمىز.

حرمت بىلن

پوهنمل احسان الله قووانچ

KITOB BELGILARI:

Kitob nomi: Alisher Navoiy Aqidalari

Muallif: Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlavchi: Ehsonulloh Quvonch

Sahifalarni tartibga soluvchi: Mahbubulloh Turon

Muqova chizuvchi: Musaviy

Bosmaxona: Qadimgi Xuroson nashriyoti, Kobul

Nashr yili: 2024

Son: 1000 jild

Alisher Navoiy Aqidalari

Muallif:

Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlovchi:

Ehsonulloh Quvonch

